

مقاله پژوهشی:

نقد و ارزیابی فرهنگ‌های دو زبانه دفاعی، امنیتی، نظامی و انتظامی

 [۲۰,۱۰۰۱,۱,۷۴۶۷۲۰۸۸,۱۴۰۲,۷,۲۵,۹,۱](https://doi.org/10.1001.1.74672088.1402.7.25.9.1)

علی سلیمانی^۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۱/۲۰

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۸/۲۸

چکیده

از تلاش‌های فرهنگی پژوهشگران نیروهای مسلح، می‌توان به تألیف فرهنگ‌هایی در حوزه موضوعی دفاعی، امنیتی، نظامی و انتظامی اشاره کرد. ضمن ارج نهادن به تمامی نگارندگان این آثار و زحماتشان که هر یک از زاویه دید متفاوتی به این موضوع پرداخته‌اند، تورقی در این آثار نقیصه‌ای بزرگ را به پیش چشم می‌آورد و آن تطابق نداشتن تدوین این فرهنگ‌ها با برخی از معیارهای فرهنگ‌نویسی است. در این مقاله برآنیم تا با نقد فرهنگ‌های دو زبانه نوشته‌شده در نیروهای مسلح بر اساس معیارهای کلی و اختصاصی فرهنگ‌نویسی، کمبودها و مزایای فرهنگ‌های نوشته‌شده در نیروهای مسلح را نشان دهیم تا پژوهشگران بعدی بتوانند از آن استفاده کنند و فرهنگ‌هایی علمی و متناسب با اصول و معیارهای فرهنگ‌نویسی مدرن تألیف کنند. نقد و ارزیابی این فرهنگ‌ها مشخص می‌سازد که نویسندگان فرهنگ‌های نظامی در برخی از موارد همچون: گستره، شمول، سطح، کیفیت کاغذ، نوع حروف و چاپ، استفاده از زبان رسمی، نبود اغلاط املائی و... خوب عمل کرده و مطابق معیارهای فرهنگ‌نویسی پیش رفته‌اند؛ اما گاه معیارهایی مانند: مقدمه و پیشگفتارنویسی، تصاویر، اصول ویرایشی، صفحه‌آرایی، فهرست مداخل و... را نیز نادیده گرفته‌اند که لازمه فرهنگ‌نویسی است و نیاز است در چاپ‌های بعدی آثار خود نسبت به اصلاح آنها اقدام کنند.

کلیدواژه‌ها: معیارهای فرهنگ‌نویسی، فرهنگ‌های دو زبانه، دفاعی، امنیتی، نظامی، انتظامی.

۱. مقدمه

نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران از جمله سازمان‌هایی هستند که جدا از فعالیت در زمینه نظامی و حضور پُر قدرت در عرصه دفاع از مرزهای میهن، فعالیت فرهنگی منحصر بفردی نیز دارند و آن، تدوین، نگارش و گردآوری فرهنگ‌های تخصصی نظامی، دفاعی، امنیتی و انتظامی در راستای تحقق نگهبانی از زبان فارسی است. بی‌شک همانگونه که مقام معظم رهبری به عنوان فرمانده کُل قوا بارها اشاره فرموده‌اند و مسئولان لشکری و کشوری را به حضور در این جبهه فراخوانده‌اند، ایستادگی و مقاومت در برابر نفوذ دشمن فرهنگی بسان ایستادگی در برابر دشمن بیرونی حائز اهمیت است. خوشبختانه نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران به‌طور عام و دفتر واژه‌گزینی نظامی ستاد کُل نیروهای مسلح به‌طور خاص، با همکاری دیگر مراکز فرهنگی و ادبی میهن عزیزمان همچون فرهنگستان زبان و ادب فارسی، بار سنگین این مسئولیت را بر دوش گرفته‌اند و با تدوین فرهنگ‌های نظامی، دفاعی، امنیتی و انتظامی تلاش می‌کنند تا با به‌کار بردن واژه‌های اصیل فارسی، راه را بر ورود واژگان بیگانه ببندند و با اشاعه واژه‌های معادل فارسی در میان بخش‌های مختلف خود و نیز جامعه، خطر نفوذ دشمن بیرونی و درونی و به فراموشی سپرده شدن واژگان اصیل فارسی را دفع کنند. گرچه فرهنگ‌های نظامی نوشته شده در نیروهای مسلح نقشی اساسی در انقلاب فرهنگی ایفا می‌کنند، اما نگاهی بر آنها این نکته را مشخص می‌سازد که مؤلفان فرهنگ‌های نظامی چندان مؤلفه‌های فرهنگ‌نویسی را در آثار خود رعایت نکرده‌اند.

فرهنگ و فرهنگ‌نویسی معیارها و اصولی دارد که لازم است مؤلفان آنها را رعایت کنند تا اثر آنها بتواند نام فرهنگ بر خود بگیرد. مواردی چون: زمان و مکان تألیف، دایره واژگانی، گروه معانی، شواهد و نقل قول‌ها، تلفظ واژگان، علایم اختصاری، بیان کارکردهای دستوری و بلاغی و شیوه تنظیم و... از جمله اصول و معیارهایی است که برخی از محققان بدان اشاره کرده‌اند و آنها را لازمه فرهنگ‌نویسی دانسته‌اند. در کنار این موارد، مواردی چون: مقدمه فرهنگ، اعتبار ناشر، اعتبار مؤلف یا ویراستار، تاریخ نشر،

سطح و کارکرد، اطلاعات ارائه شده، اطلاعات جنبی، شکل ظاهری فرهنگ و... نیز وجود دارد که معیارهای اصلی فرهنگ‌ها را تقویت می‌کنند (مرادی، ۱۳۸۲: ۱۹۵). جدا از این موارد، ممکن است در برخی از منابع و مآخذ، از معیارهای دیگری نیز سخن به میان آمده باشد؛ منتهی تعدادی از این معیارهای یاد شده در کتب مرجع‌شناسی، با برخی از معیارها تداخل و همپوشانی و حتی گاه نقص دارد. به عنوان مثال، معیار «مجموعه واژگان» همپوشانی فراوانی با معیار «گستره» دارد؛ چراکه هر دوی این معیارها، به بررسی «مختصر» یا «مفصل» بودن فرهنگ‌ها می‌پردازند؛ یا در معیار «تلفظ» می‌بینیم که مؤلفان آثار تنها به سه شیوه «اعراب‌گذاری»، «هم‌سنگی» و «فونوتیک» اشاره می‌کنند و از ذکر دیگر شیوه‌های تلفظ واژگان به دور مانده‌اند؛ حال آنکه با سیری در فرهنگ‌های نوشته شده در زبان فارسی، می‌توان دید که علاوه بر این سه شیوه، شیوه‌های دیگری نیز مانند «هم‌وزنی - اعراب‌گذاری» (ر.ک: فرهنگ‌های مجمع‌الفرس، برهان قاطع، آندراج، انجمن آرا: ذیل واژگان) و «بهره‌گیری از خط اوستایی» (ر.ک: فرهنگ نظام: ذیل واژگان) و «قرار دادن نویسه بر روی حروف مدخل» (ر.ک: فرهنگ ناظم الاطباء: ذیل واژگان) نیز وجود دارد. علاوه بر تداخل و همپوشانی و حتی نقص برخی از اصول و معیارهای بیان شده برای نگارش فرهنگ‌ها، این نکته نیز به چشم می‌خورد که گاه بیان یک معیار بیشتر ناشی از رویکرد و نگاه مؤلف است؛ برای مثال، معیار «داشتن تصاویر» گرچه با حضورش بر غنای یک فرهنگ و واژه‌نامه می‌افزاید، اما به نظر می‌رسد امروزه از این معیار بیشتر در واژه‌نامه‌ها و فرهنگ‌های خاصی همانند فرهنگ کودکان و نوجوانان استفاده می‌شود تا در کنار توضیحی و تعلیمی بودن فرهنگ، ارتباط بصری بهتر و مؤثرتری با کودکان و نوجوانان نیز برقرار شود. به هر حال، نگارنده پس از بازبینی و واریسی تمامی معیارهای ارزیابی فرهنگ‌ها و کنار گذاشتن برخی از معیارهای ناکارآمد و هم‌پوشان، در این پژوهش معیارهایی را برگزیده که نقش مؤثری در ارزیابی فرهنگ‌های دفاعی، امنیتی، نظامی و انتظامی دارند.

۱-۱. روش پژوهش

این پژوهش از نوع «کاربردی» و به شیوه «تحلیل محتوا» به عنوان یکی از روش‌های آشنا در پژوهش‌های «کمی» پیش خواهد رفت (ر.ک: حریری، ۱۳۸۵: ۳). یکی از ابزارها و روش‌های اندازه‌گیری و مطالعه متغیرها، استفاده از منابع موجود در کتابخانه‌ها و تحلیل محتوای آنهاست. «تحلیل محتوا شامل کار با داده‌ها و ساماندهی آنها، تجزیه داده‌ها به واحدهای قابل کنترل، ترکیب آنها، جستجوی الگوها، کشف نکات مهم و آموختنی است» (شعبانی و سعادت، ۱۳۸۸: ۸) و غالباً به منظور شناسایی، تحلیل و ضبط محتوای منابع چاپی و غیر چاپی مورد استفاده قرار می‌گیرد (باب الحوائجی، ۱۳۸۶: ۱۵)؛ به بیان دیگر، تحلیل محتوا روش مطالعه و تجزیه و تحلیل ارتباط به شیوه نظام‌مند عینی و کمی برای متغیرها و تعیین فراوانی داده‌های مختلف است. در این پژوهش، ما جامعه آماری خود را هم با «نگرش توصیفی» (که شامل نام اثر، نویسنده اثر، تاریخ نشر و... می‌شود) و هم با «نگرش تحلیلی» (که شامل شناخت‌شناسی و مشخص کردن میزان هر اثر با معیارهای موجود کتب مرجع است) بررسی خواهیم کرد. علاوه بر نگرش توصیفی و نگرش تحلیلی، نگرش «نقدی» و «تفسیری» نیز در این پژوهش خواهیم داشت و تا حد ممکن تلاش خواهیم کرد تا با ارزیابی معیارهای کلی و اختصاصی فرهنگ‌های دوزبانه نظامی، شناخت دقیق‌تری نسبت به آن آثار و مقایسه آنها با یکدیگر پیدا کنیم.

۲-۱. جامعه آماری پژوهش

نگارنده در این پژوهش برآن است که براساس معیارهای ارزیابی فرهنگ‌نویسی، در ابتدا به نقد و بررسی اطلاعات کتاب‌شناختی فرهنگ‌های نظامی، دفاعی، امنیتی و انتظامی بپردازد و سپس آنها را از حیث رعایت معیارهای اختصاصی و کلی فرهنگ‌نویسی مورد نقد و ارزیابی قرار دهد. منتهی به دلیل بیشمار بودن فرهنگ‌های نوشته شده در این عرصه ناچاریم که جامعه آماری خود را جهت تحلیل دقیق‌تر محدود کنیم. از این رو در این پژوهش صرفاً به نقد و بررسی آن دسته از فرهنگ‌های

نظامی، دفاعی، امنیتی و انتظامی خواهیم پرداخت که اولاً دو زبانه باشند؛ با این شرط که یکی از زبان‌ها فارسی باشد؛ ثانیاً این فرهنگ‌ها پس از انقلاب شکوهمند اسلامی نوشته شده باشند. با در نظر داشتن این مهم، ۴۰ فرهنگ دو زبانه در حوزه موضوعی نظامی، دفاعی، امنیتی و انتظامی (که اطلاعات کامل آن در فهرست منابع و مآخذ ذکر شده است) به عنوان جامعه آماری این پژوهش انتخاب شد تا از نظر رعایت یا عدم رعایت معیارهای فرهنگ‌نویسی مُدرن مورد نقد و بررسی قرار گیرند و نتایج این نقد و بررسی در قالب جداول و آمارهایی ارائه خواهد شد تا مشخص گردد که مؤلفان تا چه اندازه آثار خود را طبق معیارهای اختصاصی و کلی فرهنگ‌نویسی تدوین کرده‌اند و تا چه حد در کار خود موفق بوده‌اند.

۱-۳. پیشینه پژوهش

با نگاهی به پیشینه فرهنگ‌های یک و دو زبانه نوشته شده در نیروهای مسلح، به خوبی این نکته مستفاد می‌شود که کمتر پژوهشگری به نقد و بررسی فرهنگ‌های این حوزه پرداخته و محققان نیروهای مسلح و دیگر مراکز تحقیقاتی، تنها اقدام به تنظیم فرهنگ‌های نظامی کرده و چندان نگاهی انتقادی به این عرصه نداشته‌اند و قدم در نقد و بررسی فرهنگ‌های دوزبانه دفاعی، امنیتی، نظامی و انتظامی، آن هم متناسب با اصول فرهنگ‌نویسی نگذاشته‌اند. بنابراین، پژوهش حاضر، پژوهشی بکر و جدید است که جای خالی آن احساس می‌شود. بی‌شک نگارش چنین پژوهشی می‌تواند راه نوری در عرصه فرهنگ‌نویسی نیروهای مسلح بگشاید و ضمن جدا کردن نقاط ضعف و مثبت آثار چاپ شده این عرصه، یاریگر دیگر پژوهشگران و محققان در نگارش و تدوین فرهنگ‌های جدید نظامی بر مبنای معیارهای فرهنگ‌نویسی مُدرن باشد و مانع از انجام کارهای تکراری شود.

۲. نقد و بررسی اطلاعات کتاب‌شناختی فرهنگ‌های نظامی

بررسی جنسیت پدید آورندگان، اولین مورد از اطلاعات کتاب‌شناختی است که هم می‌تواند دیدی کلی از آثار موجود برای خواننده ارائه کند و امکان هرگونه قضاوت در مورد نتایج پژوهش را فراهم سازد و هم نقیصه کار را نشان دهد. همچنین علاوه بر تعیین جنسیت، میزان آثار منتشر شده در حوزه‌های مختلف «تألیف»، «ترجمه» و «تألیف - ترجمه» نیز در جدول ذیل آورده می‌شوند تا خواننده اطلاعاتی از میزان فعالیت هرکدام از زنان و مردان در حوزه‌های مختلف به دست آورد.

جدول ۱: توزیع فراوانی فرهنگ‌ها بر اساس جنسیت پدیدآورندگان و نوع اثر

جمع		نوع اثر			جنسیت
درصد	تعداد	تألیف - ترجمه	ترجمه	تألیف	
۶۲/۵٪	۲۵	۶	—	۱۹	مرد
۵٪	۲	—	—	۲	زن
۳۲/۵٪	۱۳	۱	۳	۹	چندین مؤلف
۱۰۰٪	۴۰	۷	۳	۳۰	جمع

با نگاهی گذرا بر جدول فوق که در آن ترکیب جنسیت مترجمین و مؤلفین تفکیک شده، مشخص می‌شود که «مردان» حضور پررنگی در پدید آوردن فرهنگ‌های نظامی دارند و جز دو مورد، بقیه فرهنگ‌ها توسط مردان تألیف یا تألیف - ترجمه شده و چندان خبری از حضور زنان در این عرصه نیست. همچنین با نگاهی بر ستون «چندین مؤلف» جدول فوق مشخص می‌شود که آن زمان که نویسندگان با همکاری گروهی از مؤلفان یا مترجمان اقدام به تدوین فرهنگ‌های نظامی کرده‌اند، آثاری در هر سه حوزه تألیف، ترجمه و تألیف - ترجمه خلق شده‌است؛ حال آنکه در ستون مردان که کار به صورت انفرادی انجام شده، خبری از فرهنگ ترجمه شده نیست.

استفاده از ویراستار، از دیگر معیارهای مهم ارزیابی فرهنگ‌ها به شمار می‌آید. وضعیت ویراستاران فرهنگ‌های بررسی شده نشان می‌دهد که تقریباً نیمی از این فرهنگ‌ها بدون ویراستاری چاپ و منتشر شده‌اند و همین باعث گشته تا اصول ویرایشی و نگارشی این

آثار به شدت ضعیف باشد و در مقدمه و متن آثار، اغلاط املائی و ایرادات نحوی و جمله‌بندی به چشم بخورد.

جدول ۲: توزیع فراوانی فرهنگ‌ها بر اساس وضعیت ویراستاری

وضعیت ویراستاری	فراوانی	درصد
دارد	۲۱	٪ ۵۲/۵
ندارد	۱۹	٪ ۴۷/۵
جمع	۴۰	٪ ۱۰۰

در همین ۲۱ فرهنگ دارای ویراستار، ما شاهد این نکته هستیم که یک شخص ویراستاری هر دو زبان موجود در اثر را برعهده گرفته‌است؛ حال آنکه می‌بایست متخصصان زبان فارسی به ویراستاری متن فارسی این فرهنگ‌ها می‌پرداختند و ویراستاری زبان‌های انگلیسی، عربی و عبری را به متخصصان این حوزه واگذار می‌کردند. از ۲۱ فرهنگی که دارای ویراستار هستند، تنها ۳ اثر «فرهنگ آموزش نظامی»، «فرهنگ توصیفی دفاع غیرعامل» و «فرهنگ جامع اصطلاحات واژگان نظامی» هم از ویراستار ادبی و هم از ویراستار تخصصی دیگر زبان‌ها استفاده کرده‌اند و بقیه آثار بدین نکته توجهی نداشته‌اند.

بررسی وضعیت ناشران یکی از معیارهای انتخاب کتاب از سوی خوانندگان به‌شمار می‌رود. تعداد ناشران عمومی که چاپ و نشر فرهنگ‌های نظامی را برعهده داشته‌اند، ۲۲ مورد (۷۰/۹۷ درصد) و تعداد ناشران تخصصی، ۹ مورد (۲۹/۰۳ درصد) است و این امر خود نشانگر فعال بودن ناشرین عمومی در این زمینه و غیرفعال بودن مراکز انتشاراتی موجود در نیروهای مسلح و یا مراکز پژوهشی این ارگان‌هاست.

در «فرهنگ اصطلاحات نظامی / معجم المصطلحات العسکریه» نیز به نام ناشر هیچ اشاره‌ای نشده و این خود نشانگر کهنگی و غیراصولی چاپ شدن این اثر است. انتشارات «روناس» که انتشاراتی عمومی به‌شمار می‌آید و کتاب‌هایی در زمینه علوم اجتماعی، علوم پزشکی و... منتشر کرده، با چاپ ۵ فرهنگ نظامی، فعال‌ترین انتشارات در این حوزه شناخته می‌شود. بعد از او، ناشران دیگری همچون: «سنا»، «زبانکده»،

«مؤسسه آموزشی و تحقیقاتی صنایع دفاعی» و «دانشگاه علوم انتظامی امین» با چاپ ۲ فرهنگ نظامی، بیشترین نقش را در جریان فرهنگ‌نویسی نظامی دارند و ناشران دیگری همانند: «ادبیات و فرهنگ اسلامی»، «نفیس نگار»، «ذوی القربی»، «مرکز نشر دانشگاهی»، «بوستان حمید»، «امیرکبیر»، «نیل»، «دارالفکر»، «جهاد دانشگاهی دانشگاه تربیت معلم»، «دارالمنار»، «مجمع الدفاتر الاسلامیه»، «کتابخانه گنج دانش»، «پرتوک»، «چاپخانه احمدی»، «مدرسه»، «ایران سبز»، «دانشگاه آزاد اسلامی واحد اهواز»، «علم آفرین»، «تراشه دانش»، «مرکز مطالعات راهبردی ناجا»، «مرکز آموزشی و پژوهشی شهید صیاد شیرازی»، «مرزبانان»، «قرارگاه پدافند هوایی خاتم الانبیا»، «سازمان صنایع هوایی نیروهای مسلح»، «فرهنگستان زبان و ادب فارسی» و «دانشگاه دفاع ملی (مرکز انتشارات راهبردی)» تنها یک مورد را منتشر ساخته‌اند.

ای کاش مؤلفان فرهنگ‌های نظامی که آثار خود را در انتشارات تخصصی ارگان خود چاپ نکرده‌اند، ناشری همچون انتشارات «فرهنگ معاصر» را برمی‌گزیدند که به عنوان ناشر تخصصی کتب مرجع شناخته می‌شوند و بسیاری از معیارهای لغت‌نامه‌ها و فرهنگ‌ها را به هنگام چاپ رعایت می‌کنند. این امر باعث می‌شد تا کمتر شاهد نابسامانی شکلی و صفحه‌آرایی در اغلب فرهنگ‌های نظامی باشیم. همچنین باید بدین نکته نیز اشاره کرد که طبق جدول ۳، بیشتر فرهنگ‌های نظامی در انتشارات‌های موجود در تهران چاپ شده‌اند و دیگر شهرها و شهرستان‌ها نقش کمرنگی در این عرصه دارند. جالب اینجاست «فرهنگ اصطلاحات سیاسی و نظامی (فارسی - عربی) در خارج از کشور چاپ و منتشر شده و این نشان از مهم بودن پژوهش‌های این حوزه است.

جدول ۳: توزیع فراوانی فرهنگ‌ها بر اساس محل نشر

محل نشر	فراوانی	درصد
تهران	۳۲	٪ ۸۰
قم	۳	٪ ۷/۵
تبریز	۱	٪ ۲/۵
اهواز	۱	٪ ۲/۵
اصفهان	۱	٪ ۲/۵
قاهره	۱	٪ ۲/۵
بدون ذکر محل	۱	٪ ۲/۵
جمع	۴۰	٪ ۱۰۰

بررسی اولین سال نشر فرهنگ‌های نظامی از دیگر ملاک‌هایی است که لازم است بدان توجه شود؛ چراکه با بررسی این نکته می‌توان دریافت که در چه سال‌هایی تدوین فرهنگ‌های نظامی مورد اقبال محققان بوده و در چه سال‌هایی این امر کند یا متوقف شده‌است. بی‌شک درک این مطلب و زدودن موانع پژوهش، کمک شایانی در قدرت یافتن و امتداد جریان فرهنگ‌نویسی نظامی خواهد کرد. با بررسی سال نشر مشخص می‌شود که سال‌های ۱۳۷۸ و ۱۳۹۵ با چاپ ۵ اثر، به عنوان سال‌های پُر رونق چاپ فرهنگ‌های نظامی شناخته می‌شوند. سپس سال‌های ۱۳۹۰ و ۱۳۹۲ به ترتیب با چاپ ۴ و ۳ فرهنگ نظامی در رتبه بعدی قرار دارند؛ پس از این، باید از سال‌های ۱۳۶۰، ۱۳۶۵، ۱۳۸۵، ۱۳۸۹ و ۱۳۹۷ یاد کرد که در هر کدام از این سال‌ها ۲ اثر چاپ شده‌است. در سال‌های ۱۳۶۴، ۱۳۷۴، ۱۳۸۲، ۱۳۷۷، ۱۳۸۳، ۱۳۸۶، ۱۳۹۱، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۶، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹ تنها ۱ اثر منتشر شده‌است. نکته دیگری که باید بدان اشاره کرد، این است که اگر ما از سال ۱۳۶۰ تا ۱۳۹۹ را به چهار دهه تقسیم کنیم، خواهیم دید که در بین سال‌های ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۹، جریان فرهنگ‌نویسی نظامی قدرت بیشتری یافته است و ۲۱ اثر در این مدت پدید آمده که این تعداد به تنهایی از آثار چاپ شده در سه دهه قبلی بیشتر است. بی‌شک در این دهه محرک‌ها و مشوق‌های خوبی از سوی ارگان‌های مربوطه تعریف شده که محققان به این عرصه وارد شده‌اند و آثار متعددی خلق و منتشر کرده‌اند. جدول زیر گویای موارد یاد شده‌است.

جدول ۴: توزیع فراوانی چاپ و تیراژ فرهنگ‌ها در طول دهه

دهه انتشار	فراوانی	تیراژ	درصد
۱۳۶۰ - ۱۳۶۹	۵	۱۲۵۰۰	٪ ۱۲/۵
۱۳۷۰ - ۱۳۷۹	۷	۲۷۰۰۰	٪ ۱۷/۵
۱۳۸۰ - ۱۳۸۹	۷	۱۵۰۰۰	٪ ۱۷/۵
۱۳۹۰ - ۱۳۹۹	۲۱	۲۲۷۰۰	٪ ۵۲/۵
جمع	۴۰	۷۷۲۰۰	٪ ۱۰۰

از ۵ اثر چاپ شده در بین سال‌های ۱۳۶۰ تا ۱۳۶۹، به علت کهنگی و عدم توجه بر چاپ دقیق آثار، در شناسنامه ۲ اثر خبری از تعداد تیراژ نیست؛ با وجود این، سه اثر دیگر روی هم ۱۲۵۰۰ نسخه چاپ شده‌اند. از ۷ اثر چاپ شده در بین سال‌های ۱۳۷۰ تا ۱۳۷۹، تیراژ ۳ اثر، ۵۰۰۰ نسخه و تیراژ ۴ اثر، ۳۰۰۰ نسخه است. از ۷ اثر منتشر شده در دهه هشتاد نیز می‌بینیم که ۱ اثر بدون ذکر تیراژ، ۱ اثر با ۱۰۰۰ نسخه، ۱ اثر با ۲۰۰۰ نسخه و بقیه موارد با ۳۰۰۰ نسخه چاپ شده‌اند. در دهه نود علی‌رغم اینکه بیش از ۵۰ درصد فرهنگ‌های نظامی در این دوره انتشار یافته، تعداد تیراژ آثار افت محسوسی داشته و ۱ اثر بدون ذکر تیراژ، ۱ فرهنگ با ۲۰۰ نسخه، ۵ اثر با ۵۰۰ نسخه، ۱۱ فرهنگ با تیراژ ۱۰۰۰ نسخه، ۲ اثر به تعداد ۲۰۰۰ نسخه و ۱ اثر با تعداد ۵۰۰۰ نسخه چاپ شده‌است. از میان این چهاردهه، دهه ۷۰ بالاترین تعداد نسخه‌های چاپ شده از فرهنگ‌های نظامی را در اختیار دارد. به نظر می‌رسد کاسته شدن تیراژ کتاب‌های چاپ شده ارتباط مستقیم با قیمت کاغذ و نشر دارد.

از آنجا که قیمت کتاب معیار دیگری در ارزیابی اطلاعات کتاب‌شناختی فرهنگ‌های نظامی است، با نگاهی به جدول ۵ می‌توان دید که قیمت کتاب‌ها، در طول سال‌های مورد نظر دچار نوسانات بسیار زیادی شده‌است و فقط در فاصله دهه هشتاد تا نود، میانگین قیمت کتاب‌ها بیش از ۶ برابر شده‌است و طبیعتاً این امر تأثیر فراوانی هم در کم شدن تیراژ و هم استقبال مخاطبان خواهد گذاشت.

جدول ۵: توزیع فراوانی قیمت فرهنگ‌ها در طول دهه

میانگین قیمت	فراوانی	دهه انتشار
۱۱۰ تومان	۵	۱۳۶۰ - ۱۳۶۹
۳۶۷۸ تومان	۷	۱۳۷۰ - ۱۳۷۹
۶۷۷۵ تومان	۷	۱۳۸۰ - ۱۳۸۹
۴۱۷۷۶ تومان	۲۱	۱۳۹۰ - ۱۳۹۹

راهنمای استفاده از کتاب، معیار ارزیابی شده دیگری از فرهنگ‌های نظامی است که علاوه بر بالابردن سطح کیفی اینگونه کتاب‌ها، تأثیر بسزایی در اطلاعاتی که به مخاطب می‌دهد، دارد و هم می‌تواند استفاده از اثر را برای مخاطبان آسان کند و هم مشخص سازد که این آثار برای چه گروه از مخاطبان تدوین شده و چه اطلاعاتی را ارائه می‌دهد.

جدول ۶: توزیع فراوانی فرهنگ‌ها بر اساس نوشتن راهنمای استفاده

درصد	فراوانی	راهنمای استفاده
۸۲/۵٪	۳۳	ندارد
۱۷/۵٪	۷	دارد
۱۰۰٪	۴۰	جمع

بر اساس جدول فوق مشخص می‌شود که کمتر از ۲۰ درصد مؤلفان فرهنگ‌های نظامی در ابتدای اثر خود راهنمای استفاده از اثر را برای مخاطبان توضیح داده‌اند. جالب اینجاست که همین مقدار کم نیز بسیار مختصر و در حد نیم صفحه و آن هم به صورت ناقص است. این مطلب گویای این نکته است که مؤلفان فرهنگ‌های نظامی چندان به راهنمای استفاده که تصویری کلی از کتاب به دست می‌دهد، توجه نکرده‌اند و چندان به فکر مخاطبان خود نبوده‌اند.

۳. نقد و بررسی معیارهای کلی فرهنگ‌های نظامی

یکی از معیارهای کلی ارزیابی فرهنگ‌ها، بررسی آنها از جهت «گستره» است که خود به دو نوع «مفصل» و «مختصر» تقسیم می‌شود. نورالله مرادی در خصوص فرهنگ‌های مفصل می‌نویسد: «در تهیه و تدوین این گونه فرهنگ‌ها سعی بر این است که همه»

مراجعه‌کنندگان بتوانند از آن بهره‌مند گردند. از این رو، بدون موضوع، ریشه‌شناسی و سایر عوامل به گردآوری و معنی کردن لغات یک زبان اقدام می‌شود» (مرادی، ۱۳۸۲: ۱۵۰). ایشان درباره فرهنگ‌های مختصر نیز معتقدند: «این فرهنگ‌ها دارای واژگان محدودی است و شاهد مثال و اطلاعات جنبی آن نیز نسبت به فرهنگ‌های عمومی مفصل کمتر است» (مرادی، ۱۳۸۲: ۱۵۳). آنچه که از این گفته برمی‌آید، این است که معیار گزینش فرهنگ مختصر یا مفصل، «تعداد مداخل» است. این معیار گرچه تا حدودی کارساز است و می‌تواند مفصل یا مختصر بودن فرهنگ‌ها را نمایان سازد، اما همچنان مشکلی در آن دیده می‌شود و آن این است که تمامی فرهنگ‌های اختصاصی چون به بررسی لغات یک اثر پرداخته‌اند و دایره واژگانی محدودی دارند، در قیاس با فرهنگ‌های عمومی مفصل که واژگان آثار متنوع و موضوعات متعددی را در دل خود گنجانده‌اند، فرهنگ مختصر به‌شمار می‌آیند. نکته دیگر قابل استخراج از گفته مرادی، «نسبی بودن» است. این مطلب نیز همچون مورد نخست چندان کارساز نیست؛ چراکه فرهنگی در قیاس با یک فرهنگ دیگر ممکن است جزو فرهنگ‌های مختصر به‌شمار آید اما در قیاس با فرهنگی دیگر، مفصل قلمداد شود. مثلاً نورالله مرادی، فرهنگ فارسی شش جلدی مرحوم محمد معین را در قیاس با لغت نامه دهخدا، فرهنگی مختصر قلمداد کرده‌است؛ در حالی که همین فرهنگ در قیاس با فرهنگ دو جلدی عمید مفصل به حساب می‌آید. بنابراین، نسبی بودن نیز نمی‌تواند چندان راهگشای تعیین گستره فرهنگ‌ها باشد. به زعم نگارنده، در بررسی گستره، باید فرهنگ‌های هر حیطه را نسبت به دایره موضوعی خود بررسی کرد؛ به تعبیر دیگر، بهتر است فرهنگ‌های عمومی که دایره واژگانی بالایی دارند، با یکدیگر سنجیده شوند و فرهنگ‌های اختصاصی نیز با یکدیگر مقایسه شوند. در این حالت تقریباً شرایط و معیار یکسانی برای فرهنگ‌های هر حیطه در نظر گرفته می‌شود و بهتر می‌توان مفصل یا مختصر بودن آنها را دریافت. با این دید اگر بخواهیم گستره فرهنگ‌های نظامی را دسته‌بندی کنیم، تعدادی در نوع «مفصل» و تعدادی در نوع «مختصر» قرار می‌گیرند؛ اما اگر قرار باشد طبق مطالب آمده در کتب مرجع‌شناسی، فرهنگ‌های نظامی را با فرهنگ‌های

عمومی و اختصاصی و... بسنجیم، بی‌شک تمامی فرهنگ‌های نظامی در ذیل فرهنگ‌های مختصر قرار می‌گیرند؛ حال آنکه با تطبیق و مقایسه فرهنگ‌های نوشته شده نظامی می‌توان دید که تعدادی مختصر هستند و تعدادی مفصل. به هر روی، با مبنا قرار دادن تعداد مداخل و صفحات، در جدول ذیل به بیان فراوانی فرهنگ‌های نظامی بر اساس گستره می‌پردازیم.

جدول ۷: توزیع فراوانی فرهنگ‌ها بر اساس گستره

گستره	فراوانی	درصد
مفصل	۱۴	٪ ۳۵
مختصر	۲۶	٪ ۶۵
جمع	۴۰	٪ ۱۰۰

بر اساس جدول فوق مشخص می‌شود که بیش از نیمی از فرهنگ‌های نظامی در گستره مختصر هستند و این آثار در تعداد مداخل زیاد و صفحات بالایی چاپ و منتشر نشده‌اند. همچنین از این ۴۰ فرهنگ نظامی، تنها سه فرهنگ مفصل یعنی «فرهنگ لغات و اصطلاحات نظامی» از اصغر مظاهری کله‌رودی، «فرهنگ واژه‌ها و اصطلاحات نظامی» از محمد کبیری، «فرهنگ لغات دفاعی» ترجمه عباس فرج‌پور علمداری و همکاران، دو جلدی هستند و بقیه فرهنگ‌های مفصل و مختصر، یک جلدی هستند.

از دیگر معیارهای کلی ارزیابی فرهنگ‌ها، بررسی آنها از نظر «عمومی و اختصاصی» بودن است. اگرچه تمامی فرهنگ‌های بررسی شده در این پژوهش اختصاصی و در موضوعات دفاعی، امنیتی، نظامی و انتظامی هستند، اما گاه در خلال این فرهنگ‌ها، مداخلی آمده که تا حدودی رنگ و بوی عمومی دارند و بهتر بود که مؤلفان از درج آن خودداری می‌کردند.

جدول ۸: توزیع فراوانی فرهنگ‌ها بر اساس شمول

شمول	فراوانی	درصد
عمومی	۰	٪ ۰
اختصاصی	۴۰	٪ ۱۰۰
جمع	۴۰	٪ ۱۰۰

بررسی شیوه تنظیم مداخل از دیگر معیارهای ارزیابی شده بر روی فرهنگ‌های نظامی است.

جدول ۹: توزیع فراوانی فرهنگ‌ها بر اساس شیوه تنظیم مداخل

درصد	فراوانی	شیوه تنظیم مداخل
٪ ۷۷/۵	۳۱	الفبایی
٪ ۵	۲	موضوعی
٪ ۰	۰	تاریخی
٪ ۱۷/۵	۷	الفبایی - موضوعی
٪ ۰	۰	ابداعی / سایر
٪ ۱۰۰	۴۰	جمع

همانگونه که در جدول فوق مشاهده می‌شود، شیوه «الفبایی» بالاترین فراوانی را نسبت به دیگر شیوه‌ها در تنظیم مداخل فرهنگ‌ها دارد. بعد از این شیوه، به ترتیب شیوه «الفبایی - موضوعی» و شیوه «موضوعی» قرار دارند و از شیوه «تاریخی» و یا «ابداعی / سایر» استفاده نشده است. قطعاً چینش مداخل بر مبنای الفبایی سهولت دسترسی به مداخل را در پی دارد و نشان می‌دهد که مؤلفان در چینش مداخل خود، سهولت استفاده از اثر و یافتن ساده‌تر مداخل از سوی مخاطبان را نظر داشته‌اند. حتی اگر به دومین شیوه پُر کاربرد مؤلفان فرهنگ‌های نظامی در تنظیم مداخل یعنی شیوه «الفبایی - موضوعی» نیز نظر اندازیم، خواهیم دید که مؤلفان آثار علاوه بر سهولت استفاده از مداخل، بیان موضوع مداخل را نیز مدنظر داشتند و با این کار قصد داشته‌اند تا اطلاعات بیشتر و ساده‌تری در خصوص موضوعات مداخل آورده شده در آثار خود را به مخاطبان انتقال دهند. از میان ۳۱ اثر تنظیم شده به شیوه الفبایی، مداخل ۸ اثر به ترتیب الفبای زبان انگلیسی، مداخل ۱ اثر به ترتیب الفبای عربی، مداخل ۱ اثر به ترتیب الفبای زبان عبری، مداخل ۲ اثر به ترتیب زبان فارسی و انگلیسی منظم شده‌اند و بقیه آثار مداخل خود را به ترتیب الفبای زبان فارسی چیده‌اند. داشتن یا نداشتن مقدمه از دیگر معیارهای کلی ارزیابی فرهنگ‌هاست. شکی نیست که آشنایی با یک اثر از طریق مقدمه صورت می‌گیرد و مقدمه به عنوان دیباچه گفتار نویسنده

شناخته می‌شود که در آن مؤلفان می‌توانند با مخاطبان اثر گفتگو کنند و در کنار بیان اهمیت و ضرورت‌های پژوهش، اطلاعات دیگری به مخاطبان دهند و موجب جلب نظر مخاطبان نیز شوند. گرچه بر اساس جدول فوق، ۸۰ درصد فرهنگ‌های بررسی شده دارای مقدمه هستند، اما متأسفانه مقدمه‌های این آثار که از یک تا سه صفحه فراتر نمی‌رود؛ علاوه بر اینکه چندان اصولی و دقیق نگاشته نشده‌اند و اطلاعاتی درخصوص اهداف، میزان بکر بودن پژوهش، روش تحقیق، مشکلات مسیر پژوهش و... در اختیار مخاطب قرار نمی‌دهند، هیچ‌گونه جذباتی نیز ندارند و خواننده را به مطالعه کتاب تشویق نمی‌کنند. از طرفی چاپ ۸ اثر بدون مقدمه، نقصی بر این آثار است و نشان از این دارد که انتشار این فرهنگ‌ها اصولی نبوده است.

جدول ۱۰: توزیع فراوانی فرهنگ‌ها بر اساس مقدمه

مقدمه	فراوانی	درصد
ندارد	۸	۲۰٪
دارد	۳۲	۸۰٪
جمع	۴۰	۱۰۰٪

همچنین با نگاهی به این آثار از حیث بودن یا نبودن پیشگفتار که از دیگر معیارهای ارزیابی فرهنگ‌هاست، خواهیم دید که بیش از نیمی از فرهنگ‌های نظامی فاقد پیشگفتار هستند و این نیز از دیگر ضعف‌های انتشار فرهنگ‌های نظامی به‌شمار می‌آید که در جدول ذیل بدان اشاره شده‌است.

جدول ۱۱: توزیع فراوانی فرهنگ‌ها بر اساس پیشگفتار

پیشگفتار	فراوانی	درصد
ندارد	۲۳	۵۷/۵٪
دارد	۱۷	۴۲/۵٪
جمع	۴۰	۱۰۰٪

جدول شماره ۱۲ زیر که آمار و ارقام بودن یا نبودن اهداف نویسنده چه در مقدمه و چه در پیشگفتار را نشان می‌دهد، گرچه در ظاهر گویای این نکته است که ۳۵ مؤلف در مقدمه

و پیشگفتار اثر خود به بیان و توضیح اهداف نگارش کتاب پرداخته‌اند، اما نباید از یاد بُرد که از این ۳۵ اثر، تنها در ۱۱ اثر یعنی ۲۷/۵ درصد، به خوبی اهداف خلق اثر بیان شده و نویسندگان ۲۴ اثر (۶۰ درصد) نتوانسته‌اند به خوبی اهداف پژوهش خود را بیان کنند. اگر این گروه را با آن نویسندگانی که در مقدمه یا پیشگفتار خود به بیان «اهداف پژوهش» پرداخته‌اند، جمع کنیم، خواهیم دید که ۷۲/۵ درصد از آثار بدون ذکر هدف منتشر شده‌اند و نشان از این دارد که پدید آورندگان فرهنگ‌های نظامی در نگارش مقدمه و پیشگفتار و بیان آن چیزی که نیاز است در این دو مورد گنجانده شود، ضعیف عمل کرده‌اند.

جدول ۱۲: توزیع فراوانی فرهنگ‌ها بر اساس بیان اهداف

بیان اهداف	فراوانی	درصد
ندارد	۵	٪ ۱۲/۵
دارد	۳۵	٪ ۸۷/۵
جمع	۴۰	٪ ۱۰۰

تخصص و مهارت پدیدآورندگان با موضوع مورد بحث، اهمیت فراوانی برای خوانندگان و حتی ناشران دارد. از آنجاکه تهیه و تدوین فرهنگ‌های نظامی امری تخصصی است و نیاز دارد که متخصصان بدین حوزه وارد شوند، ما در سنجش اعتبار مؤلفین این مطلب را مد نظر قرار دادیم و آن دسته از مؤلفانی که مستقیماً در این عرصه حضور دارند و یا در چاپ و نشر کتاب خود از مشورت‌های افراد متخصص و مجرب استفاده کرده‌اند، جزو نویسندگان متخصص و مرتبط با موضوع قرار دادیم و افرادی که مطالعات دانشگاهی آنها مغایر با حوزه تخصصی نگارش این قبیل فرهنگ‌ها بود، جزو نویسندگان غیرمرتبط با موضوع گنجانده‌ایم؛ مثلاً مؤلف «فرهنگ کاربردی اصطلاحات سیاسی، دیپلماتیک و نظامی» از آنجا که رشته زبان و ادبیات عرب خوانده‌اند و به تخصص خود در حوزه سیاسی و نظامی اشاره‌ای نکرده، جزو نویسندگان غیرمرتبط با موضوع به‌شمار می‌آید. به هر حال، بررسی این معیار نشان از این دارد که تقریباً تمامی نویسندگان این آثار جزو افراد سرشناس و آگاه به حوزه دفاعی، امنیتی، نظامی و انتظامی به‌شمار می‌آیند یا از شخصی مجرب مشاوره گرفته‌اند.

جدول ۱۳: توزیع فراوانی فرهنگ‌ها بر اساس تخصص و مهارت نویسنده

نویسنده	فراوانی	درصد
مرتبط با موضوع	۳۸	٪ ۹۵
غیرمرتبط با موضوع	۲	٪ ۵
جمع	۴۰	٪ ۱۰۰

از دیگر معیارهای کلی ارزیابی فرهنگ‌ها، بررسی آنها از حیث ویژگی‌های ظاهری است که خود به موارد متعددی چون: «نوع کاغذ»، «نوع حروف و چاپ»، «اندازه فونت»، «نوع جلد» و... تقسیم می‌شود و در ادامه ما به صورت دقیق‌تر بدین موارد خواهیم پرداخت.

اولین معیار در بررسی ویژگی‌های ظاهری، بررسی فرهنگ‌ها از نظر «نوع کاغذ» است؛ چراکه کیفیت این امر می‌تواند هم در چاپ و دوام اثر، و هم در جذب مخاطب به مطالعه اثر و هم از جهت کیفیت تصاویر و... حائز اهمیت باشد. با بررسی این معیار مشخص می‌شود که تنها ۵ اثر که آن هم برای دهه ۶۰ و ۷۰ هستند، به هنگام چاپ از کاغذهای نامرغوب استفاده کرده‌اند و بقیه فرهنگ‌های نظامی کاغذهای مرغوب و با کیفیتی دارند.

جدول ۱۴: توزیع فراوانی فرهنگ‌ها بر اساس نوع کاغذ

کاغذ	فراوانی	درصد
مرغوب	۳۵	٪ ۸۷/۵
نامرغوب	۵	٪ ۱۲/۵
جمع	۴۰	٪ ۱۰۰

دومین معیار در بررسی ویژگی‌های ظاهری فرهنگ‌های نظامی، بررسی «نوع حروف و چاپ» است که تأثیر بسزایی در نظم کتاب و جذب مخاطب برای بهره بردن از آن دارد. از ۴۰ اثر بررسی شده، ۹ اثر یعنی ۲۲/۵ درصد از نوع حروف و چاپ نامناسبی بهره برده‌اند و بقیه فرهنگ‌های نظامی از حروف مناسبی به هنگام چاپ استفاده کرده‌اند.

جدول ۱۵: توزیع فراوانی فرهنگ‌ها بر اساس نوع حروف و چاپ

نوع حروف و چاپ	فراوانی	درصد
مناسب	۳۱	٪ ۷۷/۵
نامناسب	۹	٪ ۲۲/۵
جمع	۴۰	٪ ۱۰۰

یکی دیگر از معیارهای بررسی ویژگی‌های ظاهری، بررسی اندازه فونت است. این معیار نیز تأثیر فراوانی در سهولت استفاده دارد و می‌تواند نقش بسزایی در گسترش مخاطبان، زیبایی و زشتی اثر داشته باشد.

جدول ۱۶: توزیع فراوانی فرهنگ‌ها بر اساس اندازه فونت

اندازه فونت	فراوانی	درصد
کوچک	۱۱	٪ ۲۷/۵
متوسط	۲۶	٪ ۶۵
بزرگ	۳	٪ ۷/۵
جمع	۴۰	٪ ۱۰۰

با توجه به جدول فوق مشخص می‌شود که ۶۵ درصد فرهنگ‌های نظامی با فونت متوسط و ۲۷/۵ درصد با فونت کوچک و ۷/۵ درصد نیز با فونت بزرگ چاپ و منتشر شده‌است.

بررسی «نوع جلد» فرهنگ‌های نظامی، از دیگر معیارهای ارزیابی ویژگی‌های ظاهری این آثار است؛ چراکه نقش مهمی هم در مراقبت از صفحات کتاب و هم جلب مخاطب دارد. امروزه در چاپ کتب از دو نوع جلد شومیز و گالینگور استفاده می‌شود. جدول ذیل مشخص می‌کند که ترجیح مؤلفان و ناشران فرهنگ‌های نظامی بیشتر بر این بوده که از جلد شومیز استفاده کنند؛ زیرا که غالب این آثار حجم بالایی ندارند و نیاز به استفاده از جلد گالینگور نیست. با این وجود، نزدیک یک سوم از فرهنگ نظامی، با وجود اینکه برخی از آنها زیر ۴۰۰ صفحه بوده‌اند، با جلد گالینگور منتشر شده‌اند.

جدول ۱۷: توزیع فراوانی فرهنگ‌ها بر اساس نوع جلد

نوع جلد	فراوانی	درصد
شومیز	۲۷	٪ ۶۷/۵
گالینگور	۱۳	٪ ۳۲/۵
جمع	۴۰	٪ ۱۰۰

آخرین معیار ارزیابی ظاهری فرهنگ‌های نظامی، بررسی آنها از جهت «کیفیت صحافی» است. با بررسی این مورد، اطلاعات و آمار ذیل حاصل می‌شود.

جدول ۱۸: توزیع فراوانی فرهنگ‌ها بر اساس کیفیت صحافی

نوع جلد	فراوانی	درصد
ضعیف	۷	٪ ۱۷/۵
متوسط	۲۰	٪ ۵۰
خوب	۱۳	٪ ۳۲/۵
جمع	۴۰	٪ ۱۰۰

همانگونه که مشخص است، نزدیک به یک سوم آثار بررسی شده یعنی ۳۲/۵ درصد، دارای صحافی خوب و قابل قبول، ۵۰ درصد دارای صحافی متوسط و ۱۷/۵ درصد نیز از کیفیت صحافی ضعیفی برخوردارند. گرچه جدول فوق عملکرد نسبتاً قابل قبولی از کیفیت صحافی فرهنگ‌های نظامی نشان می‌دهد اما لازم است که مؤلفان و ناشران تلاش نمایند تا کیفیت صحافی این فرهنگ‌ها را بالا ببرند و از ضعف آنها بکاهند.

شایسته است در پایان معیار ویژگی‌های ظاهری، به ویژگی خاص برخی از آثار مورد بررسی اشاره کنیم و آن این است که تمامی فرهنگ‌های بررسی شده در قطع وزیری هستند و فقط برخی از آنها همچون «فرهنگ نظامی» سیدنجم‌الدین احقری و «فرهنگ نوین صنایع هوایی» از علی محمدخان محمدی هزاوه در قطع جیبی، «فرهنگ اصطلاحات پدافند غیرعامل» از حمید اسکندری در قطع بیاضی و «فرهنگ اصطلاحات نظامی» محمد مهدی امامی در قطع شاهی چاپ و منتشر شده‌اند. همچنین از میان ۴۰ فرهنگ بررسی شده، تنها «فرهنگ جامع اصطلاحات و واژگان نظامی» از محمد اصغری و فخراله آزاد و «فرهنگ اصطلاحات معاصر» از فرهاد رجبی نوش‌آبادی، به هنگام چاپ در لبه برگه‌ها

فرورفتگی‌هایی را ایجاد کرده‌اند و با درج الفبای تنظیم مداخل، تلاش کرده‌اند تا مخاطبان زودتر مداخل مورد نیاز خود را پیدا کنند.

یکی دیگر از معیارهای کلی ارزیابی فرهنگ‌های نظامی، داشتن و یا نداشتن تصاویر است. جدول ذیل گویای این نکته است که مؤلفان فرهنگ‌های نظامی چندان رغبتی برای استفاده از تصاویر ندارند. اگر بپذیریم که پدیدآورندگان، اثر خود را فقط برای مخاطبان آگاه به علوم نظامی، دفاعی، امنیتی و انتظامی نوشته‌اند، فقدان این معیار مشکل چندان پیش نخواهد آورد؛ اما اگر این آثار علاوه بر مخاطبان خاص، مخاطبان عام نیز دارد، بهتر این بود که از تصاویر نه در تمامی مداخل بلکه در مداخلی که برای عوام ناشناخته هستند، استفاده می‌شد تا مخاطبان اطلاعات بیشتری به دست می‌آوردند.

جدول ۱۹: توزیع فراوانی فرهنگ‌ها بر اساس تصاویر

تصویر	فراوانی	درصد
ندارد	۳۲	٪ ۸۰
دارد	۸	٪ ۲۰
جمع	۴۰	٪ ۱۰۰

با بررسی دقیق‌تر ۸ اثری که از تصویر آن هم نه در تمامی مداخل بلکه در برخی موارد استفاده کرده‌اند، می‌توان دریافت که تصاویر ۳ اثر (۷/۵ درصد) برگرفته از نسخه اصلی است و مؤلفان ۳ اثر (۷/۵ درصد) نیز از تصاویر بومی شده بهره برده‌اند. در ۲ اثر (۵ درصد) نیز جمع میان این دو اتفاق افتاده و گاه تصاویری از نسخه اصلی و گاه تصویری بومی شده در بطن فرهنگ‌ها گنجانده شده‌است. البته باید یادآور شد که برخی از تصاویر مداخل موجود در فرهنگ‌های نظامی، چون نمونه داخلی و نیز امکان بومی‌سازی ندارند، به صورت نسخه اصلی آمده‌اند؛ به عنوان مثال برای تصاویر «ناو هواپیمابر» و یا «سازمان ملل» که نمونه داخلی ندارند، مؤلف چاره‌ای ندارد جز اینکه از نسخه اصلی و خارجی استفاده کند.

همچنین با نگاهی دیگر بر این ۸ اثر دارای تصویر، خواهیم دید که ۷ اثر (۱۷/۵ درصد) آن به صورت سیاه و سفید چاپ شده‌اند و تنها «فرهنگ مصور علوم دفاعی» شهاب

قهرمانی که طبق گفته مؤلف برای آموزش دانش‌آموزان مدارس متوسطه اول و دوم و دانشجویان نگارش یافته، دارای تصویر رنگی است. این گفته قهرمانی خود گویای دو نکته است؛ نخست اینکه آمدن تصویر آن هم با شرایط و کیفیت مطلوب، تأثیر مضاعفی در آموزش و به یاد سپردن دارد. دیگر اینکه بنابر اقتضای حال گروهی از مخاطبان، برخی از فرهنگ‌ها ضروری است دارای تصویر رنگی و با کیفیت باشند؛ همانگونه که شهاب قهرمانی چون اثر خود را برای دانش‌آموزان و دانشجویانی می‌نگارد که چندان آشنایی با ادوات و اصطلاحات رایج علوم نظامی ندارند، از تصاویر رنگی آن هم با کیفیت خوب استفاده می‌کند تا تأثیر فراوانی در آموزش و یادگیری مخاطبان اثر خود داشته باشد.

مورد دیگری که شایسته است بدان اشاره شود، بررسی تصاویر فرهنگ‌ها از جهت وضوح و کیفیت تصاویر است. متأسفانه از ۸ اثر دارای تصویر، تصاویر ۶ اثر (۱۵ درصد) کیفیت ضعیفی دارند و با توجه به اینکه سیاه و سفید نیز هستند، اطلاعات چندانی به مخاطبان خود ارائه نمی‌دهند و عملاً هدف از آوردن تصاویر از بین رفته است. از این ۸ مورد، تنها ۲ اثر (۵ درصد) کیفیت تصاویر خوبی دارند که مخاطب می‌تواند از آن استفاده نماید؛ یکی «فرهنگ مصور علوم دفاعی» از شهاب قهرمانی است و دیگری «فرهنگ توصیفی دفاع غیرعامل» از سیدجواد هاشمی فشارکی و امیر محمودزاده.

نکته دیگری که باید بدان اشاره کرد، مکان قرار گرفتن تصاویر این ۸ فرهنگ است. با بررسی این مطلب می‌توان دریافت که ۷ اثر (۱۷/۵ درصد) تصاویر خود را در ذیل مدخل مد نظر و در همان محل اصلی درج کرده‌اند که عمل نیک و ستوده‌ای است و می‌تواند به همراه نوشته‌های مدخل، اطلاعات خوب و یک جایی در اختیار مخاطب قرار دهد. «فرهنگ دفاعی امنیتی» از محمدتقی نوروزی تنها فرهنگی است که علاوه بر آنکه تصاویر را در خارج از محل اصلی آورده، گاه تصاویری از افراد و نقشه‌های جنگی و... نیز می‌آورد که هیچ‌گونه ارتباطی با مداخل پس و پیش ندارند و موجب بی‌اندami اثر نیز شده‌است.

در پایان معیار تصاویر باید به بررسی فراوانی فرهنگ‌ها بر اساس زیرنویس تصاویر اشاره کرد. از ۸ اثر دارای تصویر، تصاویر ۵ اثر (۱۲/۵ درصد) بدون هیچ‌گونه زیرنویسی

آمده و ۳ اثر (۷/۵ درصد) نیز گاه دارای زیرنویس و گاه بدون زیرنویس هستند. متأسفانه در آثار مورد بررسی این پژوهش، اثری دیده نمی‌شود که همه تصاویر آن دارای زیرنویس باشد و این یعنی اینکه مؤلفان فرهنگ‌های نظامی معیار زیرنویس داشتن تصاویر را رعایت نکرده‌اند و در فرهنگ خود بدین مهم دقت نداشته‌اند.

از دیگر معیارهای کلی ارزیابی فرهنگ‌های نظامی، بررسی «کیفیت زبان و بیان» این آثار است که خود موارد متعددی را دربرمی‌گیرد. یکی از معیارهایی که در بررسی کیفیت زبان و بیان بدان پرداخته می‌شود، بررسی مقدار توضیحات فرهنگ‌ها از نظر «ایجاز»، «مساوات» و «اطناب» است.

جدول ۲۰: توزیع فراوانی فرهنگ‌ها بر اساس طول توضیحات

طول توضیحات	فراوانی	درصد
ایجاز (کوتاه)	۳۳	٪ ۸۲/۵
مساوات (متوسط)	۳	٪ ۷/۵
اطناب (بلند)	۴	٪ ۱۰
جمع	۴۰	٪ ۱۰۰

با نگاهی گذرا بر جدول فوق می‌توان دید که بیش از ۸۰ درصد مؤلفین فرهنگ‌ها در توضیح مداخل، ره ایجاز و کوتاه‌گویی پیش گرفته‌اند و از مساوات و اطناب‌گویی دوری کرده‌اند. نکته‌ای که در این ایجاز‌گویی باید بر آن دقت کرد، این است که مختصرگویی باید به گونه‌ای باشد که خللی در معنا ایجاد نکند و مخاطب با مطالعه همان توضیح کوتاه، اطلاعات مورد نیاز را به‌دست آورد. به‌نظر می‌رسد، مؤلفین فرهنگ‌های نظامی با وجود ایجاز‌گویی، این مهم را رعایت کرده‌اند و مخاطب مشکلی از جهت معنای مداخل احساس نمی‌کند. در توضیح مداخل به شیوه اطناب هم که لفظ بسیار برای معنای اندک آورده می‌شود، مخاطب چندان اطلاعات گسترده و متفاوتی را در نمی‌یابد. به زعم نگارنده بهتر بود آن ۴ فرهنگی که توضیح مداخل خود را با اطناب آورده‌اند، ره مساوات و یا حتی ایجاز پیش می‌گرفتند تا هم از ملال خواننده و اضافه شدن بی‌جهت صفحات اثر که چندان

اطلاعاتی به دست نمی‌دهد، می‌کاستند و هم می‌توانستند مداخل جدیدی در اثر خود بگجانند.

معیار دیگر برای بررسی «کیفیت زبان و بیان» فرهنگ‌های نظامی، بررسی آنها از نظر «رسمی»، «محاوره» و «رسمی - محاوره» بودن زبان است. جدول شماره ۲۱ فراوانی این معیار را نشان می‌دهد.

جدول ۲۱: توزیع فراوانی فرهنگ‌ها بر اساس زبان

زبان	فراوانی	درصد
رسمی	۳۷	٪ ۹۲/۵
محاوره	۰	٪ ۰
رسمی - محاوره	۳	٪ ۷/۵
جمع	۴۰	٪ ۱۰۰

با نگاهی بر جدول بالا می‌توان دید که غالب پدیدآورندگان فرهنگ‌های نظامی از زبان رسمی در اثر خود سود جست‌ه‌اند و روی به زبان محاوره نیاورده‌اند. زبان آثاری همچون: «فرهنگ واژه‌ها، اصطلاحات و تعبیرات نظامی» از علیرضا محمدزاده نبی، «فرهنگ لغات و اصطلاحات نظامی» از غفار رامین و همکاران و «فرهنگ اصطلاحات نظامی و استراتژیک» از منصور کامگاری، گرچه رسمی - محاوره است، اما نباید فراموش کرد که در این آثار، محاورهنویسی تنها در مقدمه یا پیشگفتار به چشم می‌خورد و در توضیحات مداخل، محاورهنویسی دیده نمی‌شود.

از دیگر مواردی که معیار «کیفیت زبان و بیان» فرهنگ‌ها را نشان می‌دهد، بررسی آنها از جهت رعایت دستور خط و داشتن و یا نداشتن اغلاط املائی است.

جدول ۲۲: توزیع فراوانی فرهنگ‌ها بر اساس اغلاط املائی

اغلاط املائی	فراوانی	درصد
اغلاط املائی ندارد	۳۵	٪ ۸۷/۵
اغلاط املائی دارد	۵	٪ ۱۲/۵
جمع	۴۰	٪ ۱۰۰

بررسی معیار فوق نشان می‌دهد که ۳۵ فرهنگ یعنی ۸۷/۵ درصد آثار بدون غلط املایی چاپ و منتشر شده‌اند اما متأسفانه در ۵ اثر که ۱۲/۵ درصد آثار را شامل می‌شود، اغلاط املائی، گاه در مقدمه و گاه بر روی جلد و گاه در خلال متن، دیده می‌شود. مثلاً نام یکی از پدیدآوردگان «فرهنگ لغات و اصطلاحات نظامی» بر روی جلد اشتباه درج شده و به جای غفار رامین، غفار امین آمده‌است؛ همچنین در بخش راهنمای استفاده این اثر می‌توان دید که واژه «ویژه‌گی» آمده، حال آنکه «ویژگی» صحیح است. در مقدمه «فرهنگ راهبردی مفاهیم و اصطلاحات انتظامی و امنیتی» نیز می‌توان دید که واژه «بارگذاری» به صورت «بارگزاری» آمده که غلط است. علاوه بر این دو اثر، در فرهنگ‌هایی مانند «فرهنگ مطبوعاتی» از اسماعیل سلامی، «فرهنگ اختصارات نظامی - سیاسی» از مسعود خداپرست و همکاران و «واژگان استاندارد دریانوری» از ابراهیم گل‌آور و همکاران نیز اغلاط املائی دیده می‌شود.

از دیگر معیارهای ارزیابی «کیفیت زبان و بیان»، بررسی رعایت اصول ویرایشی در آثار است. وجود اغلاط املائی و نیز عدم رعایت فاصله‌ها، علائم سجاوندی و غیره در آثار بررسی شده حکایت از این دارد که فرهنگ‌های نظامی از این حیث ضعیفند و بیش از نیمی از فرهنگ‌های بررسی شده، اصول ویرایشی را رعایت نکرده‌اند.

جدول ۲۳: توزیع فراوانی فرهنگ‌ها بر اساس رعایت اصول ویرایشی

اصول ویرایشی	فراوانی	درصد
رعایت نشده‌است	۲۲	۵۵٪
رعایت شده‌است	۱۸	۴۵٪
جمع	۴۰	۱۰۰٪

از دیگر معیارهای ارزیابی فرهنگ‌های نظامی، بررسی «کیفیت ارائه» است که مواردی همچون: میزان جلب‌کنندگی ظاهر و چاپ، صفحه‌آرایی، فهرست مداخل، فهرست منابع و مآخذ و پانویس را دربرمی‌گیرد. با بررسی چاپ و ظاهر فرهنگ‌های دفاعی، امنیتی، نظامی و انتظامی، مشخص می‌شود که ۵۵ درصد آثار چاپ شده از جهت ظاهری و چاپ، جلب‌کننده نیستند و مخاطب را به خود فرامی‌خوانند و این خود نقطه ضعفی است که

مؤلفان و ناشران فرهنگ‌های نظامی بایستی بدان توجه کنند. جدول ذیل آمار دقیق این معیار را نشان می‌دهد.

جدول ۲۴: توزیع فراوانی فرهنگ‌ها بر اساس میزان جلب‌کنندگی کتاب

چاپ و ظاهر کتاب	فراوانی	درصد
جلب‌کننده نیست	۲۲	٪ ۵۵
جلب‌کننده است	۱۸	٪ ۴۵
جمع	۴۰	٪ ۱۰۰

بررسی صفحه‌آرایی فرهنگ‌ها از دیگر معیارهایی است که «کیفیت ارائه» این قبیل آثار را نشان می‌دهد. در جدول ذیل بدین مهم پرداخته شده‌است.

جدول ۲۵: توزیع فراوانی فرهنگ‌ها بر اساس صفحه‌آرایی

صفحه‌آرایی	فراوانی	درصد
مناسب و زیبا نیست	۲۱	٪ ۵۲/۵
مناسب و زیباست	۱۹	٪ ۴۷/۵
جمع	۴۰	٪ ۱۰۰

همانگونه که از جدول فوق برمی‌آید، بیش از ۵۰ درصد آثار مورد نقد و بررسی، صفحه‌آرایی مناسب و زیبایی ندارند و بی‌شک فقدان این مطلب از میزان مخاطبان می‌کاهد. آن دسته از آثاری که صفحه‌آرایی مناسبی نیز دارند، در حد متوسط هستند و جز چند مورد، در فرهنگ‌های بررسی شده صفحه‌آرایی ممتاز و عالی به چشم نمی‌خورد. از دیگر معیارهای نشان‌دهنده «کیفیت ارائه» آثار، بررسی بودن یا نبودن فهرست‌مداخل در آنهاست.

جدول ۲۶: توزیع فراوانی فرهنگ‌ها بر اساس فهرست‌مداخل

فهرست‌مداخل	فراوانی	درصد
فهرست‌مداخل ندارد	۲۶	٪ ۶۵
فهرست‌مداخل دارد	۱۴	٪ ۳۵
جمع	۴۰	٪ ۱۰۰

همانگونه که از جدول بالا برمی‌آید، ۶۵ درصد آثار فاقد فهرستِ مداخل هستند و تنها ۱۴ فرهنگ یعنی ۳۵ درصد، دارای فهرست مداخل هستند. البته باید یادآور شد که برخی از مؤلفان در ابتدای اثر خود طبق زبان اثر، فهرست مداخلی به شکل «الف، ب و...» و یا «A, B, C, ...» آورده‌اند که این را نمی‌توان به عنوان فهرست مداخل به‌شمار آورد و نگارنده نیز در جدول فوق این موارد را نادیده گرفته و این قبیل آثار را جزو آثار فاقد فهرست مداخل قرار داده است.

از دیگر معیارهایی که کیفیت ارائه فرهنگ‌ها را نشان می‌دهد، بررسی آنها از نظر بودن یا نبودن فهرست منابع و مآخذ است.

جدول ۲۷: توزیع فراوانی فرهنگ‌ها بر اساس فهرست منابع و مآخذ

درصد	فراوانی	منابع و مآخذ
۳۰٪	۱۲	فهرست منابع و مآخذ ندارد
۷۰٪	۲۸	فهرست منابع و مآخذ دارد
۱۰۰٪	۴۰	جمع

جدول فوق نشان می‌دهد که ۳۰ درصد از فرهنگ‌های نظامی بدون منابع و مآخذ چاپ شده‌اند و ۷۰ درصد از مؤلفان اثر خود را به همراه منابع و مآخذ (گاه در ابتدا و گاه در پایان کتاب) منتشر کرده‌اند. شکی نیست که ذکر کامل اطلاعات کتاب‌شناختی منابع و مآخذ استفاده شده، بر ارزش و اعتبار آن پژوهش می‌افزاید و محقق و اثری موفق است که با رعایت امانتداری، در پایان پژوهش خود از منابع و مآخذ استفاده کرده، یاد کند. متأسفانه از ۴۰ اثر مورد نقد و بررسی، ۱۲ اثر بدون بیان منابع و مآخذ چاپ شده‌اند و این ضعفِ بزرگی است که بر این آثار وارد است و بار علمی آنها را کاهش می‌دهد.

آخرین معیاری که تکمیل‌کننده شناخت ما نسبت به کیفیت ارائه آثار است، بررسی پانویس داشتن و یا نداشتن است. با بررسی این مورد در فرهنگ‌های بررسی شده، مشخص می‌شود که تنها ۵ اثر پانویس دارند و مؤلفان احساس کرده‌اند که بخشی از توضیحات را که قابلیت گنجاندن در متن اصلی را ندارند، در پاورقی ذکر کنند و ۸۷/۵ درصد از مؤلفان چنین نیازی نداشته‌اند و در آثار خود از پانویس استفاده نکرده‌اند.

جدول ۲۸: توزیع فراوانی فرهنگ‌ها بر اساس پانویس

پانویس	فراوانی	درصد
پانویس ندارد	۳۵	٪ ۸۷/۵
پانویس دارد	۵	٪ ۱۲/۵
جمع	۴۰	٪ ۱۰۰

۴. نقد و بررسی معیارهای اختصاصی فرهنگ‌های نظامی

در ادامه براساس معیارهای اختصاصی ارزیابی فرهنگ‌ها، به بررسی مداخل از جهت تک یا چندمعنایی بودن، اشتقاقیات، نحوه تلفظ، شاهد مثال، علائم اختصاری، ریشه‌شناسی، اطلاعات دستوری، مترادف و متضاد مداخل خواهیم پرداخت و فرهنگ‌های دفاعی، امنیتی، نظامی و انتظامی را از این حیث در ترازوی داوری و نقد قرار خواهیم داد. بررسی تک و یا چندمعنایی بودن مداخل فرهنگ‌های نظامی یکی از معیارهای تخصصی ارزیابی این قبیل آثار است.

جدول ۲۹: توزیع فراوانی مداخل فرهنگ‌ها بر اساس یک یا چندمعنایی بودن

مداخل	فراوانی	درصد
یک معنایی	۲۵	٪ ۶۲/۵
چندمعنایی	۱۵	٪ ۳۷/۵
جمع	۴۰	٪ ۱۰۰

همانگونه که از جدول بالا مشخص است، ۶۲/۵ درصد از مداخل آثار، تک معنایی هستند و تنها ۳۷/۵ درصد آثارند که هم مداخل تک معنایی و هم مداخل چندمعنایی دارند. این امر نشان‌دهنده این است که مؤلفان آثار از جهت گستره معنایی، بر مداخل خود توجه داشته‌اند و هر جاکه دریافته‌اند مدخلی نظامی، دفاعی، امنیتی و انتظامی دومعنایی است، آن را در معنای مداخل گنجانده‌اند تا از این طریق اطلاعات جامعی به مخاطبان خود ارائه کنند و بر کیفیت و گستره معنایی اثر خود بیفزایند. ناگفته نماند که از این ۱۵ اثر، ۱۱ مؤلف (۲۷/۵ درصد) به هنگام تدوین اثر خود، معانی متعدد را شماره‌گذاری عددی کرده‌اند تا مخاطبان نیز به راحتی پی به چندمعنایی بودن مداخل ببرند و تنها ۴ اثر (۱۰ درصد)

علی‌رغم چندمعنایی بودن، تفکیکی انجام نداده و عملاً مخاطب را در یافتن معانی متعدد دچار مشکل ساخته‌اند.

از دیگر معیارهای اختصاصی فرهنگ‌ها، بررسی مداخل از جهت داشتن اشتقاقات است. بررسی فرهنگ‌های نظامی از این حیث نمایانگر این نکته است که نزدیک به یک چهارم آثار بدون اشتقاق و ۷۷/۵ درصد آثار دارای اشتقاق هستند.

جدول ۳۰: توزیع فراوانی مداخل فرهنگ‌ها بر اساس داشتن یا نداشتن اشتقاقات

اشتقاق مداخل	فراوانی	درصد
اشتقاق ندارد	۹	٪ ۲۲/۵
اشتقاق دارد	۳۱	٪ ۷۷/۵
جمع	۴۰	٪ ۱۰۰

از این ۳۱ فرهنگ دارای اشتقاق، ۳۰ فرهنگ مداخل اشتقاقی خود را در ذیل مدخل اصلی گنجانده‌اند و تنها «فرهنگ واژه‌ها، اصطلاحات و تعبیرات نظامی» از علیرضا محمدزاده نبیی است که مداخل اشتقاقی را در زیر مدخل اصلی نیآورده است.

از دیگر معیارهای مهم دیگری که می‌تواند نقش مؤثری در ارزیابی فرهنگ‌ها داشته باشد، بررسی آنها از جهت «شیوه تلفظ مداخل» است. تلفظ صحیح مداخل نقش مهمی هم در سهولت بهره‌مندی و هم در گسترده‌گی مراجعه‌کنندگان دارد. آمدن تلفظ در کنار مدخل، گرچه معیاری است که باید در تمامی فرهنگ‌ها رعایت شود اما مبرهن است که نقش این معیار در فرهنگ‌های یک زبانه به مراتب کمتر از فرهنگ‌های دو زبانه است؛ چراکه در فرهنگ‌های تک زبانی هم مدخل و هم معنای آن مدخل به یک زبان نوشته شده‌است و مخاطبان این قبیل آثار تا حد بسیاری با زبان آن فرهنگ آشنایند و اگر تلفظی نیز وجود نداشته باشد، می‌توانند مدخل را بخوانند و نیاز خود را برطرف سازند؛ حال آنکه در فرهنگ‌هایی که به دو زبان مختلف تدوین و تألیف شده‌است، مخاطبانی از دو زبان مختلف وجود دارد که به احتمال زیاد چندان شناختی نسبت به یکی از آن دو زبان ندارند؛ همین امر اقتضا می‌کند که مؤلفان فرهنگ‌های دو زبانه از شیوه تلفظ رایج و دقیقی استفاده کنند که ناآشنایان به یک زبان بتوانند از طریق آن نیاز خود را برطرف سازند. به عنوان مثال اگر

فردی ناآشنا به زبان عبری، بخواهد از «فرهنگ لغات نظامی» علی ملکوتی خواه (عبری - فارسی) استفاده کند، بی شک نخواهد توانست مداخل عبری را بخواند و اینجاست که اهمیت تلفظ واژگان بیش از پیش آشکار می شود و اگر همین اثر دارای تلفظ مداخل بود، مخاطب می توانست به سادگی مداخل این اثر را بخواند و از آن استفاده کند. با بررسی این معیار در جامعه آماری این پژوهش می توان دید که تنها یک چهارم آثار دارای تلفظ هستند و بقیه آنها بدون تلفظ مداخل اثر خود را چاپ و منتشر کرده اند.

جدول ۳۱: توزیع فراوانی مداخل فرهنگ‌ها بر اساس داشتن یا نداشتن تلفظ

تلفظ مداخل	فراوانی	درصد
تلفظ ندارد	۳۰	٪ ۷۵
تلفظ دارد	۱۰	٪ ۲۵
جمع	۴۰	٪ ۱۰۰

از این ۳۰ فرهنگ بدون تلفظ، ۱ فرهنگ به زبان عبری - فارسی، ۲ فرهنگ به زبان عربی - فارسی و بالعکس و ۲۷ فرهنگ به زبان انگلیسی - فارسی و بالعکس نوشته شده اند و شکی نیست که فقدان معیار شیوه تلفظ در این گروه از فرهنگ‌های نظامی، نقطه ضعف آنها به شمار می آید. در ۱۰ فرهنگ دارای تلفظ، ۲ فرهنگ به زبان انگلیسی - فارسی و ۸ فرهنگ به زبان عربی - فارسی و بالعکس نوشته شده و جالب اینجاست که هیچ یک از مؤلفین از روش فونوتیک که امروزه در بسیاری از فرهنگ‌ها استفاده می شود، استفاده نکرده اند و از «روش جدید» بهره برده اند. مؤلفان ۸ فرهنگ عربی - فارسی و بالعکس، جهت نشان دادن تلفظ مداخل، همچون علی اکبرخان نفیسی در فرهنگ ناظم الاطباء، بر روی خود مداخل اعراب گذاری کرده اند؛ مانند واژه «أَمْرُ الْقَوْجِ: فرمانده هنگ». در ۲ فرهنگ باقی مانده از این ۱۰ فرهنگ دارای تلفظ نیز نکات جالبی دیده می شود. در فرهنگ «واژه نامه دریانوردی» (انگلیسی - فارسی)، در یادار ابراهیم شاه حسینی و ناخدا احمد بینا اعراب گذاری را نه همانند موارد فوق بر روی مداخل عربی، بلکه بر روی برخی از مداخل فارسی که طبق گفته سیدصادق حسینی اشکوری برخلاف ساختار بدون اعراب زبان فارسی است (۱۴۲۵ ه: ۴۲۹) قرار داده اند؛ مانند: «ذکل»، «بُرش عرضی». در «فرهنگ نوین صنایع هوایی» نیز می توان دید که مؤلف گاه

تلفظ آوایی برخی از واژگان انگلیسی را با نگارش فارسی در مقابل مدخل انگلیسی آورده است؛ مثلاً در مقابل واژه «ebonite» چنین نوشته: «ابونیت». به هر حال بررسی شیوه تلفظ ۴۰ فرهنگ نظامی گویای این است که ۳۰ فرهنگ، که اغلب فرهنگ‌های انگلیسی - فارسی یا بالعکس هستند، بدون شیوه تلفظ و ۱۰ اثر دارای تلفظ آن هم به شیوه جدید هستند که ۸ فرهنگ از این ۱۰ فرهنگ، که فرهنگ فارسی - عربی یا بالعکس هستند، به روش اعراب‌گذاری بر روی مدخل و ۲ فرهنگ نیز شیوه خاص خود را در ارائه تلفظ مدخل پیش گرفته‌اند که به دلیل داشتن معایبی، چندان نمی‌تواند قابل استفاده و اعتنا باشد.

جدول ۳۲: توزیع فراوانی مداخل فرهنگ‌ها بر اساس نوع تلفظ

نوع تلفظ	فراوانی	درصد
هم وزنی یا هم سنگی	۰	٪ ۰
اعراب گذاری	۰	٪ ۰
فونوتیک	۰	٪ ۰
هم وزنی - اعراب گذاری	۰	٪ ۰
روش جدید	۱۰	٪ ۲۵
فرهنگ‌های بدون تلفظ	۳۰	٪ ۷۵
جمع	۴۰	٪ ۱۰۰

معیار تخصصی دیگر در ارزیابی مداخل فرهنگ‌ها، بررسی آنها از حیث «داشتن یا نداشتن شاهد مثال و نقل قول» است. بر اساس جدول ذیل می‌توان دریافت که ۸۲/۵ درصد از مؤلفان فرهنگ‌های نظامی چندان علاقه‌ای به آوردن شاهد مثال و نقل قول ندارند و تنها به معنای مداخل خود بسنده کرده‌اند. تنها در ۷ اثر یعنی ۱۷/۵ درصد آثار است که در کنار معنای مداخل، شاهد مثال و نقل قول‌هایی نیز آمده است.

جدول ۳۳: توزیع فراوانی مداخل فرهنگ‌ها بر اساس داشتن یا نداشتن شاهد مثال

مدخل	فراوانی	درصد
شاهد مثال و نقل قول ندارد	۳۳	٪ ۸۲/۵
شاهد مثال و نقل قول دارد	۷	٪ ۱۷/۵
جمع	۴۰	٪ ۱۰۰

از دیگر معیارهای اختصاصی ارزیابی فرهنگ‌ها، حضور «علائم اختصاری» است که با بررسی جامعه آماری این پژوهش مشخص گردید که تنها ۱۳ اثر یعنی ۳۲/۵ درصد آثار دارای این معیار هستند و دیگر آثار بدون این معیار چاپ و منتشر شده‌اند.

جدول ۳۴: توزیع فراوانی مداخل فرهنگ‌ها بر اساس دارا بودن علائم اختصاری

علائم اختصاری	فراوانی	درصد
ندارد	۲۷	٪ ۶۷/۵
دارد	۱۳	٪ ۳۲/۵
جمع	۴۰	٪ ۱۰۰

نکته دیگر این است که از این ۱۳ اثر دارای علائم اختصاری، تنها مؤلفان ۷ اثر (۱۷/۵ درصد) توانسته‌اند در ابتدای کتاب خود به شرح و توضیح علائم اختصاری بپردازند و با این کار مانع ابهام مخاطبان خود شوند؛ ۶ اثر (۱۵ درصد) بدون اشاره به معنای دقیق علائم اختصاری چاپ و منتشر شده‌اند و مؤلفان چندان به فکر رفع ابهامات مخاطبان خود نبوده‌اند.

معیار اختصاصی دیگری که عامل بهبودی فرهنگ‌هاست و با حضور خود می‌تواند نقش مؤثری در ارتقای فرهنگ‌ها داشته باشد، «ریشه‌شناسی کردن مداخل» از سوی مؤلفان است. بی‌شک این معیار در لغت‌نامه‌های زبان فارسی حائز اهمیت است و می‌تواند اطلاعات مفید تاریخی خوبی از پیشینه و آژگان در اختیار مخاطبان قرار دهد و در فرهنگ معین، فرهنگ عمید و لغت‌نامه دهخدا این نکته به چشم می‌خورد. از آنجاکه برخی از صاحبان فرهنگ‌های نظامی، فرهنگ و واژه‌های نظامی مصوب فرهنگستان را از نظر گذرانده‌اند و مداخلی اصیل و پارسی همچون «سپهد» را در بطن اثر خود آورده‌اند، می‌توانستند برخی از مداخل خود را ریشه‌شناسی کنند. منتهی نگاهی بر آثار تألیف شده در این حوزه که در جدول ذیل نیز آمده، نشانگر این است که مؤلفان فرهنگ‌های نظامی چندان تمایل و رغبتی برای ریشه‌شناسی مداخل ندارند و ۳۵ اثر یعنی ۸۷/۵ درصد آثار بدون این معیار چاپ و منتشر شده و تنها مؤلف ۵ اثر است که بدین نکته توجه کرده‌اند. در همین ۵ اثر دارای

ریشه‌شناسی نیز تنها ریشه برخی از مداخل آورده شده و در این ۴۰ فرهنگ بررسی شده، هیچ اثری را نمی‌توان یافت که ریشه تمامی واژگان را آورده باشد.

جدول ۳۵: توزیع فراوانی مداخل فرهنگ‌ها بر اساس دارا بودن ریشه‌شناسی

درصد	فراوانی	ریشه‌شناسی مداخل
٪ ۸۷/۵	۳۵	ندارد
٪ ۱۲/۵	۵	دارد
٪ ۱۰۰	۴۰	جمع

از دیگر معیارهای اختصاصی ارزیابی فرهنگ‌ها، بررسی آنها از نظر «اطلاعات دستوری» است. متأسفانه فرهنگ‌های نظامی به شدت از این حیث ضعیف هستند و جز «فرهنگ لغات و اصطلاحات نظامی» (انگلیسی - فارسی) از اصغر مظاهری کله‌رودی که در مقابل کلمات انگلیسی با علامت اختصاری به فعل، اسم، قید، صفت و... اشاره کرده‌است، بقیه آثار از این معیار غفلت ورزیده‌اند و هیچ‌گونه اطلاعات دستوری ارائه نداده‌اند.

جدول ۳۶: توزیع فراوانی مداخل فرهنگ‌ها بر اساس دارا بودن اطلاعات دستوری

درصد	فراوانی	اطلاعات دستوری
٪ ۹۷/۵	۳۹	ندارد
٪ ۲/۵	۱	دارد
٪ ۱۰۰	۴۰	جمع

معیار تخصصی دیگر در ارزیابی فرهنگ‌ها، «حضور یا عدم حضور مترادف مداخل» است. با بررسی این معیار در جامعه آماری این پژوهش مشخص می‌شود که ۷۵ درصد آثار فاقد مترادف مداخل هستند و تنها ۱۰ اثر است که این معیار را در تدوین و تألیف خود رعایت کرده‌اند.

جدول ۳۷: توزیع فراوانی مداخل فرهنگ‌ها بر اساس مترادف مداخل

درصد	فراوانی	مترادف مداخل
٪ ۷۵	۳۰	ندارد
٪ ۲۵	۱۰	دارد
٪ ۱۰۰	۴۰	جمع

آخرین معیار اختصاصی که باید بدان اشاره کرد، بررسی فرهنگ‌ها از نظر «بودن یا نبودن متضاد مداخل» است. بررسی فرهنگ‌های نظامی از این زاویه نشان می‌دهد که ۱۰۰ درصد آثار بررسی شده این معیار را نادیده گرفته‌اند و علاقه‌ای به آوردن متضاد مداخل نداشته‌اند.

جدول ۳۸: توزیع فراوانی مداخل فرهنگ‌ها بر اساس متضاد مداخل

درصد	فراوانی	متضاد مداخل
٪ ۱۰۰	۴۰	ندارد
٪ ۰	۰	دارد
٪ ۱۰۰	۴۰	جمع

نتیجه‌گیری

با نقد و ارزیابی ۴۰ فرهنگ دو زبانه دفاعی، امنیتی، نظامی و انتظامی در این پژوهش بر مبنای معیارهای کلی و اختصاصی فرهنگ‌نویسی این نتیجه حاصل شد که مؤلفان نیروهای مسلح که اغلب نیز جزو نویسندگان متخصص هستند، در نگارش فرهنگ‌های خود برخی از معیارها را رعایت کرده و برخی دیگر را رعایت نکرده‌اند. ارزیابی فرهنگ‌های نظامی از نظر معیارهای «گستره»، «شمول»، «سطح» و «شیوه تنظیم» مشخص می‌گرداند که مؤلفان عملکرد قابل قبولی در رعایت این موارد داشته‌اند، اما از نظر رعایت اصول «مقدمه» و «پیشگفتار» نویسی چندان مناسب عمل نکرده‌اند و این دو معیار یا در آثار آنها دیده نمی‌شود و یا به صورت خام، ابتدایی و ناقص نوشته شده‌است و چون در مقدمه و پیشگفتار، «اهداف» نگارش و خلق اثر به صورت دقیق و کامل ذکر نشده‌است، مخاطبان چندان اطلاعاتی درباره این آثار به دست نمی‌آورند. همچنین از بررسی معیار «ویژگی ظاهری» مشخص شد که این آثار از نظر «کیفیت کاغذ، نوع حروف و چاپ، اندازه فونت و نوع جلد» نمره قابل قبولی دارند اما از نظر «کیفیت صحافی» ضعیف هستند و نیاز است مؤلفان و ناشران در چاپ‌های بعدی، نواقص و ضعف‌های این بخش را برطرف کنند. از ارزیابی معیار «تصاویر» نیز دریافتیم که مؤلفان در رعایت این معیار ضعیف عمل کرده‌اند و در ۸

فرهنگ دارای تصویر، تصاویر فاقد کیفیت مناسب و به صورت سیاه و سفید آمده که چندان قابل مشاهده نیست و هیچ‌گونه اطلاعاتی از مدخل در اختیار مخاطبان قرار نمی‌دهد. با بررسی معیار «کیفیت زبان و بیان» در فرهنگ‌های نظامی نیز دریافتیم که پدیدآورندگان این آثار از نظر «ایجاز‌گویی و استفاده از زبان رسمی و نیز نبود اغلاط املائی»، عملکرد خوبی از خود نشان داده‌اند اما از نظر «رعایت اصول ویرایشی» ضعیف عمل کرده‌اند و شایسته است اقدام به ویرایش آثار خود آن هم به صورت علمی و دقیق کنند. همچنین ضروری است بدین نکته نیز اشاره کرد که معیار «کیفیت ارائه» نیز در فرهنگ‌های نظامی قابل قبول نیست و آثار منتشر شده وضعیت مناسبی از نظر چاپ و ظاهر جلب کننده، صفحه‌آرایی مناسب، داشتن فهرست مداخل و پانویس ندارند و تنها ویژگی تقریباً مثبت کیفیت ارائه این فرهنگ‌ها این است که ۷۰ درصد این آثار فهرست منابع و مأخذ دارند و چه نیکو بود اگر تمامی آثار فهرست منابع و مأخذ داشتند.

با ارزیابی معیارهای اختصاصی فرهنگ‌نویسی در فرهنگ‌های دو زبانه دفاعی، امنیتی، نظامی و انتظامی نیز مشخص شد که مؤلفان این آثار از نظر «ذکر معانی متعدد یک مدخل» و «آوردن اشتقاقیات در ذیل مداخل» خوب عمل کرده‌اند و تمامی معانی یک مدخل، به همراه اشتقاقیات موجود از آن را برای مخاطبان به تصویر کشیده‌اند، اما در رعایت معیارهایی همچون: «تلفظ مداخل»، «ذکر شاهد مثال»، «استفاده از علائم اختصاری و توضیح آنها»، «ریشه‌شناسی کردن مداخل»، «ذکر اطلاعات دستوری مداخل» و «آوردن مترادف و متضاد مداخل» عملکرد قابل قبولی از خود نشان نداده‌اند و آثار خود را بدون رعایت دقیق این معیارها چاپ و منتشر کرده‌اند.

از ارزیابی اطلاعات کتاب‌شناختی ۴۰ فرهنگ دو زبانه دفاعی، امنیتی، نظامی و انتظامی نیز مشخص شد که مردان در جریان فرهنگ‌نویسی نظامی حضور چشمگیرتری از زنان دارند. همچنین معلوم شد که بیشتر آثار تألیف شده به صورت انفرادی انجام شده و بیشتر محققان نیروهای مسلح تمایل به کار انفرادی دارند و همین منجر گشته که چندان تنوعی از نظر نوع اثر دیده نشود و تنها آثار «تألیفی» و «تألیف - ترجمه» چاپ شوند و خبری از آثار

«ترجمه» نباشد. حال آنکه می‌بینیم که هرگاه مؤلفان این حوزه به صورت جمعی کار کرده‌اند، از سه نوع یاد شده آثاری خلق شده و بر دایره نوع آثار افزوده گشته است. همچنین بررسی اطلاعات کتاب‌شناختی فرهنگ‌های نظامی نمایان ساخت که نزدیک به نیمی از مؤلفان توجهی به «ویراستاری» اثر خود ندارند و این نقطه ضعف دیگری است که نیاز است در چاپ‌های بعدی این عیب برطرف شود. بررسی «ناشران» نیز نشان از فعال بودن ناشران عمومی در چاپ فرهنگ‌های نظامی و عملکرد نامناسب ناشران وابسته به نیروهای مسلح دارد. از بررسی «سال نشر» این آثار نیز مشخص شد که در سال‌های ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۹ رونقی از نظر نگارش و چاپ فرهنگ‌های نظامی رخ داده و در این دهه بیش از سه برابر سال‌های ۱۳۷۰ تا ۱۳۷۹ و ۱۳۸۰ تا ۱۳۸۹ و بیش از شش برابر سال‌های ۱۳۶۰ تا ۱۳۶۹ فرهنگ نگارش و چاپ شده است و این شایسته تقدیر است؛ منتهی از نظر تیراژ و قیمت، به ترتیب افت و افزایش قابل ملاحظه‌ای دیده می‌شود که بی‌شک از دایره مخاطبان و علاقه‌مندان این آثار می‌کاهد و شایسته است متولیان امر این مطلب را مورد توجه خود قرار دهند.

فهرست منابع و مآخذ

- احقری، سید نجم‌الدین (۱۳۶۰)، فرهنگ نظامی (فارسی-عربی)، بی‌جا: چاپخانه احمدی.
- اسکندری، حمید (۱۳۸۹)، فرهنگ اصطلاحات پدافند غیرعامل (فارسی-انگلیسی و بالعکس)، چاپ دوم. تهران: بوستان حمید.
- اصغری، محمد و آزاد، فخراله (۱۳۹۷)، فرهنگ جامع اصطلاحات و واژگان نظامی (فارسی-عربی)، تهران: تراشه دانش.
- اکبرپور، مهناز (۱۳۸۹)، فرهنگ لغات مبارزه با پول شویی (انگلیسی-فارسی)، تهران: نفیس نگار.
- امامی، محمد مهدی (۱۳۶۰)، فرهنگ اصطلاحات نظامی یا معجم المصطلحات العسکریه (عربی-فارسی)، تهران: بی‌نا.
- آقائی، بهمن (۱۳۷۷)، فرهنگ اختصارات حقوقی، سیاسی، نظامی، اقتصادی و سازمان‌های داخلی و بین‌المللی (فارسی-انگلیسی و بالعکس)، تهران: کتابخانه گنج دانش.
- آهنی، محمدرضا (۱۳۹۵)، فرهنگ اختصارات نظامی (انگلیسی-فارسی)، تهران: روناس.
- باب‌الحوائجی، فهیمه (۱۳۸۱)، «تحلیل محتوا» دایرة‌المعارف کتابداری، جلد اول، تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- تبریزی، محمدحسین (۱۳۶۱)، برهان قاطع، تصحیح محمد معین، تهران: امیرکبیر.
- حریری، نجلا (۱۳۸۵)، اصول و روش‌های پژوهش کیفی، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات.
- حسینی‌اشکوری، سیدصادق (۱۳۸۲)، فرهنگ ادوات جنگی و اصطلاحات نظامی یا المعجم العسگری (فارسی-عربی)، قم: مجمع الدفاتر الاسلامیه.
- خداپرست، مسعود و همکاران (۱۳۹۰)، فرهنگ اختصارات نظامی-سیاسی (انگلیسی-فارسی)، اهواز: دانشگاه آزاد اسلامی.
- داعی‌الاسلام، محمد (۱۳۶۲)، فرهنگ نظام، چاپ دوم. تهران: فاروس ایران.
- دفتر واژه‌گزینی نظامی (۱۳۹۰)، فرهنگ واژه‌های نظامی مصوب فرهنگستان زبان و ادبیات فارسی، دفتر چهارم (فارسی-انگلیسی)، تهران: روناس.
- دفتر واژه‌گزینی نظامی (۱۳۹۲)، فرهنگ واژه‌های نظامی مصوب فرهنگستان زبان و ادبیات فارسی، دفتر پنجم (فارسی-انگلیسی)، تهران: روناس.

- رامین، غفار و همکاران (۱۳۷۸)، **فرهنگ لغات و اصطلاحات نظامی** (انگلیسی-فارسی)، تهران: مؤسسه آموزشی و تحقیقاتی صنایع دفاعی.
- رجیبی نوش آبادی، فرهاد (۱۳۸۶)، **فرهنگ اصطلاحات معاصر** (عربی-فارسی و بالعکس)، قم: ذوی القربی.
- رستمی، محمود (۱۳۸۶)، **فرهنگ واژه‌های نظامی** (فارسی-انگلیسی)، چاپ دوم. تهران: ایران سبز.
- سروری، محمد قاسم (۱۳۳۸)، **مجمع الفرس**، تصحیح محمد دبیرسیاقتی، تهران: علمی.
- سلامی، اسماعیل (۱۳۸۳)، **زبانکده فرهنگ مطبوعاتی** (فارسی-انگلیسی)، تهران: زبانکده.
- شاه‌حسینی، ابراهیم و بینا، احمد (۱۳۷۴)، **واژه‌نامه دریانوردی** (انگلیسی-فارسی)، چاپ دوم، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- شعبانی، احمد و سعادت، رسول (۱۳۸۸)، **سمینار تحقیق و پیشنهادیه نویسی در کتابداری و اطلاع‌رسانی**، تهران: چاپار.
- طبیعت‌شناس، تحسین (۱۳۷۴)، **فرهنگ اصطلاحات نظامی** (عربی-فارسی)، تهران: جهاد دانشگاهی دانشگاه تربیت معلم.
- عبدالمنعم، محمد نورالدین (۱۳۶۵)، **فرهنگ اصطلاحات سیاسی و نظامی** (فارسی-عربی)، قاهره: دارالمنار.
- عنبرستانی، محمود (۱۳۷۸)، **فرهنگ عمومی لجستیک** (فارسی-انگلیسی)، تهران: نیل.
- فیضی، پریسا (۱۳۹۵)، **فرهنگ کاربردی اصطلاحات سیاسی، دیپلماتیک و نظامی** (عربی-فارسی)، قم: دارالفکر.
- قنبری خانقاه، قاسم (۱۳۹۵)، **فرهنگ جامع واژه‌ها و اصطلاحات نظامی** (انگلیسی-فارسی)، تهران: روناس.
- قهرمانی، شهاب (۱۳۹۴)، **فرهنگ نامه مصور علوم دفاعی** (فارسی-انگلیسی)، تهران: مدرسه.
- کامگاری، منصور (۱۳۹۶)، **فرهنگ اصطلاحات نظامی و استراتژیک** (فارسی-انگلیسی)، تهران: پرتوک.
- کبیری، محمد (۱۳۹۹)، **فرهنگ واژه‌ها و اصطلاحات نظامی** (عربی-فارسی)، ۲ جلد. تهران: دانشگاه دفاع ملی، مرکز انتشارات راهبردی.
- کی پیر، یان و پیر، هلن (۱۳۹۲)، **فرهنگ واژگان و اصطلاحات پلیسی** (انگلیسی-فارسی)، ترجمه محمد رضا قمری و حمید کریم بیرحیاتی، تهران: دانشگاه علوم انتظامی امین.

- گرشاسپی، اصغر (۱۳۸۵)، فرهنگ لغات و اصطلاحات اطلاعاتی و امنیتی (انگلیسی-فارسی و بالعکس)، تهران: زبانکده.
- گروه واژه‌نویسی فرهنگستان (۱۳۹۲)، هزار واژه علوم نظامی (فارسی-انگلیسی)، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- گل آور، ابراهیم؛ سلیمانی، شهریار؛ رایان پور، عماد (۱۳۹۰)، واژگان استاندارد دریانوردی (انگلیسی-فارسی)، تهران: مرزبانان.
- ماه پیکر، یاور (۱۳۹۵)، فرهنگ آموزش نظامی (فارسی-انگلیسی)، تهران: روناس.
- محمدزاده نبی، علیرضا (۱۳۹۷)، فرهنگ واژه‌ها، اصطلاحات و تعبیرات نظامی (فارسی-عربی)، تبریز: نشر ادبیات و فرهنگ اسلامی.
- محمدنژاد، میرعلی و نوروزی، محمدتقی (۱۳۷۸)، فرهنگ استراتژی (انگلیسی-فارسی)، تهران: ستا.
- محمدی هزاه، علی محمدخان (۱۳۷۸)، فرهنگ نوین صنایع هوایی (انگلیسی-فارسی)، تهران: سازمان صنایع هوایی نیروهای مسلح.
- محیی‌الدین ویجی‌نگری، محمد (۱۳۳۵)، آندراج، تصحیح محمد دبیرسیاقی، تهران: خیام.
- مرادی، بیژن (۱۳۹۰)، فرهنگ نامه علوم و فناوری دفاعی (انگلیسی-فارسی)، تهران: مؤسسه آموزشی و تحقیقاتی صنایع دفاعی.
- مرادی، نورالله (۱۳۸۲)، مرجع شناسی، چاپ ششم، تهران: فرهنگ معاصر.
- مظاهری کلهرودی، اصغر (۱۳۶۴)، فرهنگ لغات و اصطلاحات نظامی (انگلیسی-فارسی)، ۲ جلد، تهران: امیرکبیر.
- ملکوتی خواه، علی (۱۳۹۳)، فرهنگ لغات نظامی (عبری-فارسی)، تهران: مرکز آموزشی و پژوهشی شهید سپهبد صیاد شیرازی.
- ملکی پویا، جعفر و ملکی پویا، محمد (۱۳۹۵)، فرهنگ توصیفی سلاح شناسی و تیر اندازی (انگلیسی-فارسی)، تهران: دانشگاه علوم انتظامی امین.
- نادری، امیر (۱۳۹۸)، فرهنگ راهبردی مفاهیم و اصطلاحات انتظامی و امنیتی (انگلیسی-فارسی)، تهران: مرکز مطالعات راهبردی ناجا.
- نفیسی، علی اکبر (۱۸-۱۳۱۷)، ناظم‌الاطباء، با مقدمه محمدعلی فروغی، تهران: رنگین.
- نوروزی، محمدتقی (۱۳۸۵)، فرهنگ دفاعی-امنیتی (فارسی-انگلیسی)، تهران: ستا.

- وزارت دفاع آمریکا (۱۳۹۳)، **فرهنگ لغت دفاعی** (انگلیسی-فارسی)، ۲ جلد، ترجمه عباس فرج‌پور علمداری، محمود حجامی و نورالدین گنج‌خانلو، تهران: قرارگاه پدافند هوایی خاتم‌الانبیا.
- هاشمی فشارکی، سیدجواد و محمودزاده، امیر (۱۳۹۱)، **فرهنگ توصیفی دفاع غیرعامل** (فارسی-انگلیسی)، چاپ دوم، تهران: علم آفرین.
- هدایت، رضاقلی (۱۳۸۸)، **فرهنگ انجمن آرا**، به تلاش و سرمایه سیداسماعیل کتباچی، تهران: کتابفروشی اسلامیة.

